

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Litteratur

Moraliskt och omoraliskt – en föränderlig historia?

Niklas Ericsson, *Rätt eller fel? Moraluppfattningar i Stockholm under medeltid och vasatid*, Diss, Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in History 68, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2003. 287 s.

Utgör uppfattningen om vad som är rätt och fel en konstant i mänskliga samhällen, eller är moraluppfattningar snarare kulturellt bestämda och därför något som varierar beroende på plats och tidpunkt? Det är en fråga av stort principiellt intresse, som dessutom ofta aktualiseras i dagens mångkulturella samhälle. Accepterar vi att olika befolkningsgrupper håller sig med olika moraluppfattningar? Accepterar vi att rättvisa skipas i strid med de av svenska staten sanktionerade moraluppfattningarna?

Om man skulle begränsa sig till förbudet mot att döda andra människor så vore det lätt att komma fram till slutsatsen att vi har en hög grad av konstans på det moraliska området; det är svårt att hitta ett samhälle där det *inte* ansetts vara fel att döda andra. Saken blir litet mer komplicerad om vi tar in andra handlingstyper, som exempelvis stöld. Här går det att belägga större variation; i tider av nöd och umbäranden har det ibland funnits en viss acceptans för stöld av mat. Ännu mer komplicerat blir det om man inte bara tittar på vilka handlingar som ansetts vara moraliskt felaktiga utan också försöker förstå varför vissa omständigheter ansetts vara förmildrande, medan andra uppfattats som försvårande. Hur kunde man till exempel benåda en för stöld åtalad person i Stockholm år 1504 bara därför att han hade ett så vackert ansikte? Hur kan utseende vara en förmildrande faktor? Var det vanligt att man åberopade en sådan omständighet på 1500-talet?

Exemplet är hämtat från Niklas Ericssons avhandling *Rätt eller fel? Moraluppfattningar i Stockholm under medeltid och vasatid*. Syftet med studien är att undersöka hur spektrumet av moraliska argument såg ut och eventuellt förändrades under tiden 1474 till 1628 i Stockholm. Författaren har valt att fokusera på ett material som berättar om rättspraxis, nämligen Stockholms stads tänkeböcker, kompletterade med de medeltida lagarna. Men egentligen är det inte rättspraxis i betydelsen rättskipning som står i fokus, eftersom författaren inte intresserar sig för vilka slutsatser rådstugurätten kom fram till. Fokus ligger på vilka argument som över huvud taget framfördes, inte på vilka argument som övertygade domstolen. Det är ”synen på och talet om brotten och brottslingen” som författaren

vill komma åt (s 243). Man kan gott säga att det är fråga om en sorts diskursanalys, även om författaren inte själv använder det uttrycket.

Genom en noggrann läsning av en på många sätt unik serie domböcker, omfattande cirka 150 år, har författaren kunnat frilägga drygt 2 600 olika moralargument, som sedan fördelas på sju olika huvudkategorier. Dessa är argument relaterade (a) till straffet, (b) till avsikten bakom handlingen, (c) till handlingen i sig, (d) till ansvarsfrågan, (e) till personen som utfört handlingen, (f) till konsekvenserna av handlingen, samt (g) religiösa argument. Tillvägagångssättet innebär att argumenten *extraheras*: de lösgörs ur sin kontext – det konkreta fallet – för att grupperas i kategorier. Författaren studerar sedan kvantitativa förskjutningar över tid i argumentspektrum (redovisas i form av 12 tabeller). I den löpande texten exemplifierar författaren förstas med konkreta fall, för att man skall förstå hur argumenten användes, men betoningen ligger på den kvantitativa bearbetningen av en stor mängd argument.

Niklas Eriksson kan visa att tydliga förskjutningar ägde rum inom argument-spektrum, samtidigt som det fanns ett betydande inslag av kontinuitet (se Tab 11). Argument som kunde relateras till straffet var hela tiden de vanligaste, men deras relativa andel blev ändå mindre under perioden (från 34 till 26 procent av alla argument). Även argument som avsåg handlingen i sig minskade (från 29 till 15 procent). Däremot blev argument som hänförde sig till avsikten vanligare (från 14 till 28 procent perioden 1576–1600, sedan en viss avmattning ned till 20 procent). Likaså blev de ansvarsrelaterade argumenten fler över tid. De personrelaterade argumenten steg i frekvens kring mitten av 1500-talet, för att sedan sjunka igen.

De förändringar som sker verkar kunna knytas till det sena 1500-talet; tidsfästningen är dock litet osäker eftersom materialet är skadat tiden 1525–1550. Det sena 1500-talet skall, enligt författaren, ha kännetecknats av ett hårdnande rättsligt klimat, där fokus alltmer riktades mot att kontrollera den enskilde individen. Detta yttrade sig på en rad olika sätt. Medan man tidigare explicit nämnde om en person var återfallsförbrytare och om han saknade god vandel, så började man mot slutet av 1500-talet att i stället påpeka om någon *inte* var återfallsförbrytare och om han *hade* god vandel. Man kan säga att den rättsliga presumptionen ändrade sig, från att man förutsatte att brottslingen trots allt var god tills motsatsen hade bevisats, till att man förutsatte att han var ond. Rätten blev också mer inriktad på att diskutera orsakerna till och motiven för handlingar och beteenden, medan man tidigare fokuserade mer på handlingen i sig. Lokalsamhällets möjligheter att påverka rätten minskade, i det att man började fästa mindre vikt vid böner för den dömda. Under 1600-talets första kvartal ser man så en viss reaktion mot detta hårda rättsklimat.

Det är särskilt två egenskaper hos argumentspektrum som framstår som anmärkningsvärda när de ställs mot tidigare forskning. Det gäller dels att argument

som hänför sig till konsekvenserna av handlingen utgör en så liten andel, dels att de religiösa argumenten är så få.

I ett lite äldre, rättshistoriskt forskningsläge har man nämligen menat att människor i äldre tid *bara* såg till handlingens konsekvenser när man bedömde den moraliskt. I ett modernare, historiskt forskningsläge har det dessutom hävdats att heder och ära var helt centrala för människors uppfattning om sig själva och varandra under äldre tid. Skador på hedern – som kunde uppkomma exempelvis genom förtal – menas därför vara minst lika allvarliga som skador på egendom eller hälsa och liv. Med tanke på dessa ståndpunkter, som båda betonar konsekvenser, är det förvånande att argument som handlar om konsekvenser var så få. Författaren har faktiskt bara hittat fyra argument som explicit hänvisar till konsekvenser i form av skador på hedern.

Som religiösa argument uppfattas fall där man hänvisar till Gud eller till kristen tro. Med tanke på att det skedde en stor religiös förändring under undersökningsperioden (reformationen) så hade man förväntat sig att dessa argument skulle vara vanligt förekommande. Det moderna forskningsläget angående lag och rätt i äldre tid betonar också starkt kristendomens betydelse i det äldre samhället, symboliserat av de tio budorden och av Mose lags inflytande på rättskipningen från och med 1608.¹ Icke desto mindre var de religiösa argumenten i Stockholm få. Hur skall det förklaras?

Det valda tillvägagångssättet gör det viktigt att diskutera hur de moraliska argumenten har identifierats och avgränsats, samt hur klassificeringen av argumenten gått till. Likaså kan man diskutera hur hederns och religionens betydelse har mätts. De synpunkter jag vill föra fram rör genomgående metodfrågor av detta slag.

Författaren väljer att studera den moraliska diskursen via ett rättsligt material. Detta källval innebär en sorts operationalisering: den moraliska diskursen antas kunna avläsas i den rättsliga. Detta verkar vara en rimlig utgångspunkt, men det skall ändå sägas att moraldiskurs och rättsdiskurs inte överlappar varandra fullständigt. I den rättsliga diskursen kan det förekomma mycket som är rättsligt relevant, utan att för den skull handla om moral. Man kan till exempel ta upp förhållanden som är viktiga av bevis tekniska skäl. Samtidigt finns det säkert moraliska uppfattningar som artikuleras på andra håll i samhället men som aldrig kommer till uttryck i rättsliga sammanhang. Författaren uppvisar medvetenhet om dessa problem (s 134f), men man kan ibland ändå undra över om alla de drygt 2 600 argumenten verkligen är av moralisk art. Det viktigaste exemplet här är de straffrelaterade argumenten, som hela tiden utgjorde den största kategorin. Men nästan hälften av dessa argument var böner till förmån för den åtalade. Man kan

1. Se Eva Österberg & Sölvi Bauge Sogner (eds), *People Meet the Law. Control and Conflict-handling in the Courts. The Nordic Countries in the Post-Reformation and Pre-industrial Period*, Oslo 2000.

fråga sig om släktingar och grannar, som bönar för en åtalad, verkligen uttrycker ett moraliskt argument genom sin uppvakning. Uttrycker de inte snarare en uppfattning om personen i fråga? Ännu mer fundersam blir man, när man ser att författaren även har räknat in fall där den åtalade bönar för sig själv. Att tala för att rädda sin egen hals, är det verkligen något som vittnar om en moraluppfattning? Frågan är alltså om inte författaren ibland får med för mycket i sin träl.

Det finns också anledning att fundera över om de argument, som onekligen är av moralisk art, har stoppats in i rätt underkategori. Ett exempel kan hämtas från Tabell 1. Här framgår att författaren valt att föra både argumentet ”provocerad” och dess motsats, ”oprovocerad”, till samma underkategori (Nödvärn). Här återfinns även argumentet ”ej nödd och tvungen”. Samtidigt finns det en underkategori som heter Vilja och våda. Om något skett utan föregående provokation eller utan att den åtalade varit nödd och tvungen, då vore det väl mer relevant att hänföra argumentet till kategorin Vilja och våda? Synpunkten kan tyckas petig, men ibland får det valda tillvägagångssättet faktiskt konsekvenser för tolkningsarnas hållbarhet.

Exempel på detta finner vi i Tabell 4. Här har författaren till underkategorin misskreditering fört både argumentet att den åtalade förde ett dåligt leverne, och argumentet att den åtalade *inte* förde ett dåligt leverne. Sedan konstaterar författaren att mängden misskrediterande argument ökade under tiden 1576 till 1628, och drar slutsatsen att domstolarna alltmer gick in för att misskreditera de åtalade. Men när man granskat hur kategoriseringen gått till, undrar man hur många av de 107 argumenten inom denna underkategori som handlar om att den åtalade *inte* förde ett dåligt leverne. Jag menar alltså att principen att föra såväl det positiva argumentet som dess negation till samma underkategori i vissa fall leder fel.

När det gäller frågan om religionens respektive hederns betydelse kan man börja med konstaterandet att religiösa och hedersrelaterade argument uppenbarligen spelade en mycket liten roll på den rent diskursiva nivån. Under hela undersökningsperioden förekom bara 67 religiösa, och fyra (!) hedersrelaterade argument. Det finns ingen anledning att misstro dessa slutsatser, och givetvis har de stort intresse. Nog hade vi väntat oss att dylika argument skulle vara mycket mer frekventa! När Ericssons resultat ställs sida vid sida av den domboksforskning som fokuserat på 1600- och 1700-talen, får man intrycket att hederns ”diskursiva guldålder” inföll under dessa båda senare århundraden. Det var då man *talade* i termer av heder och ära.

Men det blir mer problematiskt om Ericssons slutsatser utsträcks till att gälla inte bara den diskursiva nivån utan religionens och hederns roll i samhället som helhet. Jag tycker mig se en sådan tendens, kanske särskilt när det gäller religionen. Det är förvisso få argument som explicit nämner Gud och kristen tro, men betyder det att vi inte alls behöver religionen för att förklara de förändringar som

äger rum inom argumentspektrum? Jag menar att svaret på den frågan är nej. För att kunna uppfatta religionens potentiella påverkansmöjligheter kan man inte enbart utgå ifrån vad som uttryckligen sades, utan man måste börja med att ringa in det religiösa idéinnehållet.²

Jag vill här ta fasta på en av Olaus Petris skrifter, nämligen *Een lijten boock ther vthi foreclarat warder hwar igenom menniskian får then ewigha salighetena* (1535).³ Knut B Westman, som givit ut Olaus Petris verk, påpekar i sitt förord att reformatorn i denna skrift ger ”sin utförligaste och klaraste framställning af den evangeliska åskådningens kärnpunkt”; texten är dessutom ”det mognaste och mest genomtänkta uttrycket för Olavus dogmatiska ståndpunkt och hans förkunnelses hufvudinnehåll”.⁴ Det förefaller därför rimligt att använda denna text för att ringa in idéinnehållet i den protestantiska läran, sådan den kom att gestalta sig i Sverige.

Olaus Petri börjar med att slå fast att människan alltid, oberoende av tid och folkslag, har reflekterat över det faktum att hon inte är så god och from som hon borde vara. Hjärtat eggjar människan till det som är ont, och just därför behövs tuktan och lag. Men hur mycket människan än sökt komma på en lösning på detta problem så har det ändå bara blivit så, att hon rättats och bättrats ”til hennes utwertes gerningar, så at hon wel förde itt gott skinande leffuerne och ostarffeligit vmgengilse for menniskiom, men hiertat kunde ther med aldrig förwandlas”.⁵ Olaus Petri betonar att gärningar bara är frukter av ett träd. Trädet är hjärtat, sinnelaget, och Gud dömer efter hjärtat, inte efter gärningarna. Olaus Petri betonar också att människan är närmast konstitutivt ond, och inte kan bekämpa denna ondska på egen hand.

I resonemanget hos reformationens främste uttolkare i Sverige hittar vi vissa komponenter som man bör vara observant på om man är intresserad av vilka effekter reformationen kan ha fått för det moraliska/rättsliga tänkandet. Dit hör

- (a) Fokus på sinnelaget och tanken att handlingar skall ses som frukter av något bakomliggande. Gud är mer intresserad av detta bakomliggande.
- (b) Presumtionen är att det mänskliga sinnelaget är ont.
- (c) Tanken att människan inte kan bekämpa sin ondska själv, utan behöver hjälp från Gud.

Ett viktigt resultat hos Niklas Ericsson är, som redan nämnts, att de så kallade avsiktsargumenten ökade mot 1500-talets slut. Rätten betonade orsaker och motiv till handlingarna, inte handlingarna i sig (Tab 1 samt s 250). Kan vi inte uttrycka detta som att man inte var nöjd med att granska frukterna utan även ville granska själva trädet? Författaren visar vidare att presumtionen verkar ha gått

2. Ericsson påtalar själv svårigheten att avgränsa rent religiösa argument (s 159).

3. *Samlade Skrifter af Olavus Petri*, Band II, Uppsala 1915, s 449–520.

4. *Ibid*, s xvi, xvii.

5. *Ibid*, s 451ff.

mot att den åtalade var ond. Det stämmer också väl in med Olaus Petris synsätt. Författaren visar slutligen att kontrollen av undersåtarna verkar ha ökat kraftigt under sent 1500-tal, något han ser som uttryck för en disciplineringsprocess. Men frågan är om inte denna process var ett uttryck för den protestantiska trons betoning av att individen måste hjälpas att bli bättre? Olaus Petri menade i och för sig att det var Gud som skulle ingripa i människans liv och ge henne hjälp, men det verkar inte osannolikt att denna tanke kunde ges en sekulär tolkning, nämligen att det var överheten som skulle hjälpa de bristfälliga undersåtarna att bli bättre människor.

Jag menar således att författaren skulle ha haft nytta av en skarpare bild av reformationens budskap. Med hjälp av en sådan skulle han ha fått ett större djup i sin analys av hur och varför argumentspektrum förändrades. Dessutom finns det resultat i avhandlingen, som tyder på reformationens betydelse och som hade kunnat lyftas upp mer. Det är till exempel helt klart av Tabell 6 att något hände med de religiösa argumenten kring år 1550. Dessförinnan var de överrepresenterade, därefter blev de underrepresenterade. Tabell 12 visar också att religiösa argument alltid användes förmildrande fram till 1525, medan de användes försvärande därefter.

Även vad gäller hederns betydelse måste man fundera på om man fångar in fenomenets kvantitativa betydelse genom att bara gå på de explicita orden. Låt oss till exempel åter titta på det redan omnämnda förhållandet att det var vanligt med böner för den åtalade.⁶ Kan man verkligen tänka sig att lokalsamhällets människor skulle be för någon som inte åtnjöt förtroende eller hade sin heder i behåll? Man skulle också kunna se argument som handlar om "bättring" i samma ljus. Vad byggde rätten på när den gjorde prognosen att svaranden skulle bättra sig? Om uppgiften kom från lokalsamhället, har jag svårt att tro att man där skulle göra en sådan bedömning om man inte menade att personen var i grunden hederlig. Det finns alltså anledning att fundera på om inte hederstänkandet var viktigt inom 1500-talets moraliska tankevärld, även om det sällan artikuleras på ett explicit sätt.

Sedan 1980-talet har ett stort antal historievetenskapliga arbeten skrivits, där lag och rätt stått i fokus. Man började i en kvantifierande ambition, där man ville mäta brottslighetens förändring över tid, och då inte minst det dödliga våldets förekomst. Sedan kom en viss reaktion mot detta angreppssätt, och forskarna började använda kvalitativa metoder i ett försök att förstå gångna tiders kulturer och koder.

Niklas Ericssons avhandling är intressant i det att en stor del av analysen ånyo är kvantitativ. Det är den kvantitativa bearbetningen av en stor mängd argument

6. Tabell 9: böner för den svarande ligger på plats 1 perioden 1474–1500, på plats 2 perioden 1601–1628.

som ger de grundläggande mönstren, vilka i sin tur föder kvalitativa resonemang om kontinuitet och förändring. Alternativet hade varit en mer kontextuell analys av en mindre mängd fall, men jag har blivit övertygad om att detta sätt att behandla rättsmaterialet – som jag uppfattar som en sorts diskursanalys – ger oss väsentlig ny kunskap om ett område av intresse för historiker, rättshistoriker och moralfilosofer.

Det viktigaste resultatet är kanske att författaren lyckas visa att det *fanns* ett ytterst mångfacetterat och sofistikerat spektrum av moraliska argument. Det är alltså inget som är förbehållet vår tid eller kultur. Och även om jag ifrågasatt en del metodval och kategoriseringar som Ericsson gjort, så har jag samtidigt blivit övertygad om att det skedde ett antal viktiga förändringar inom den explicita moraliskursen under 1500-talets senare del. Till skillnad från Ericsson menar jag dock att en stor del av dessa förändringar torde kunna härledas till förändringar i det religiösa tankemönstret. Det vi nu skulle behöva, är en studie som kan belägga empiriskt hur kopplingen mellan protestantisk tro och rättstillämpning såg ut. Vilka var de människor som skipade rättvisa i Stockholm under 1500-talet och, framför allt, vilka trosföreställningar hade de? Vilka predikningar åhörde de, och vilka tolkningar gjordes? Synpunkten att vi behöver veta mer om rättens människor har redan framförts av Sölvi Sogner, och denna studie understöder hennes uppfattning.⁷

De stickprovskontroller som jag genomfört i tabeller, källmaterial och litteratur har inte avslöjat några allvarliga fel.⁸ Avhandlingen är skriven på ett klart och tydligt sätt. Den är nyanserad, och redovisar olika möjliga tolkningar när sådana är tänkbara. Sammanfattningsvis ger därför Niklas Ericssons avhandling viktig ny kunskap om det moraliska och rättsliga tänkandet under ett långt 1500-tal. Det är en historia om kontinuitet och förändring – som all historia, när den är bra.

Maria Ågren*

7. Sölvi Sogner, "Conclusion: The Nordic Model", i Österberg & Sogner 2000, s 270.

8. En jämförelse mellan Tabell 5 och 10 visar dock att 40 straffrelaterade argument har tappats bort (s 133 och 225).

* Fakultetsopponent